

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

ANNA MITKOWSKA, KATARZYNA ŁAKOMY*

O UŻYTKOWANIU OGRODU (WPROWADZENIE W PROBLEMATYKĘ)

ABOUT USING THE GARDEN (INTRODUCTION IN PROBLEMS)

Streszczenie

Niniejszy artykuł ma na celu określenie złożoności pojęcia „ogród użytkowy” w odniesieniu do form jego użytkowania oraz jego charakterystyki w szkicowym przeglądzie historycznym. Użytkowanie ogrodu stanowi nieodłączny składnik decydujący często o przyjmowanych rozwiązaniach formalnych ogrodu. Walory kompozycyjne poszczególnych dzieł ogrodowych należy zatem badać nie tylko w kontekście zjawisk artystycznych i tendencji stylowych epoki i regionu, ale zawsze również przez pryzmat nadanych im specyficznych funkcji i sposobów użytkowania.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, historia ogrodów, ogrody użytkowe, użytkowanie ogrodu

Abstract

Present article has on aim the qualification of complexity of notion "usable garden" in reference of forms his use as well as his profile in sketchy historical review. The use the garden the is the inseparable decisive component often about accepted formal solutions of garden. The compositional values the of individual garden works, it should study not only in context of artistic phenomena and the in the style tendencies of epoch and region, but across prism giving them always also specific functions and the ways of use.

Keywords: garden art, garden history, usable gardens, use of garden

---

* Prof. dr hab. inż. arch. Anna Miłkowska, dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Problematyka niniejszego tomu obejmuje zagadnienia, w których główny wątek tematyczny, czyli ogród zwany użytkowym, wydaje się być oczywistym i intuicyjnie wiadomym typem obiektu zieleni komponowanej. Co więcej, tereny w formie sadów, winnic, ogrodów kuchennych czy zielnych stanowią jedną z powszechnych tendencji w sztuce ogrodowej od czasów starożytnych.

Przenosząc jednak punkt ciężkości rozważań na sposób użytkowania ogrodu, rozmaitość możliwości wykonywanych w nim czynności, a także użytkowości ogrodu jako jednej z jego podstawowych wartości, wówczas podjęta tematyka zaczyna wydawać się mniej oczywista, bardziej zróżnicowana oraz sprzyjająca polemice nad znaczeniem pojęć: „ogród użytkowy”, „użytkowość ogrodu” i „sposoby użytkowania ogrodu”¹.

2. DEFINICJE

„Ogród użytkowy” w piśmiennictwie polskim oraz literaturze przedmiotu został zdefiniowany w *Tezaurusie sztuki ogrodowej* autorstwa M. Siewniaka i A. Miłkowskiej. Określony został tam jako fragment ogrodu przeznaczony do uprawy roślin użytkowych (ziół, warzyw, krzewów i drzew owocowych), a jego znaczenie, wielkość, położenie w stosunku do głównego ogrodu ozdobnego zmieniało się wraz kolejnymi epokami stylowymi².

Z kolei pojęcie „użyteczności” pojawia się w psychologii architektury jako właściwość subiektywna, pozytywnie oceniana cecha przedmiotu, polegająca na tym, iż przedmiot ten stanowi jeden z elementów lub warunków jakiegoś skutecznego czynu³. Definicja ekonomiczna precyzuje to pojęcie jako subiektywnie odczuwana przez jednostkę satysfakcja, wynikająca z konsumpcji lub usługi.

Witruwiuszowska kategoria *utilitas*, czyli jedna z trzech koniecznych cech istnienia architektury (*firmitas*, *utilitas*, *venustas* – trwałość, użyteczność, piękno), odnosi się przede wszystkim do rozplanowania układu wnętrza zgodnego z przeznaczeniem budynku. Jest to także idea estetyczna, oznaczająca odpowiednie rozplanowanie przestrzeni, która dotyczyć może zarówno sztuki w ogóle, jak i szczegółowo sztuki ogrodowej⁴.

Wreszcie „użytkowa wartość ogrodu” to jakość ogrodu wynikająca z jego funkcjonalnych właściwości i uwarunkowań, która w historii sztuki ogrodowej, w przeciwieństwie do użytkowości dzieła architektury, miała raczej znaczenie marginalne⁵.

Zakładając, iż „wartość” jest również pojęciem raczej subiektywnym, określającym cechy przedmiotu w relacji do potrzeb, dążeń i zainteresowań podmiotu, będąca jednocześnie elementem świadomości społecznej⁶, zastanowić się można także nad formą użytkowego ogrodu jako przestrzeni, której postrzeganie i definiowanie zależne jest od potrzeb jego użytkownika.

3. OGRÓD JAKO DZIEŁO SZTUKI

Odnosząc się do kolejnej definicji ogrodu, interpretowanego jako specyficzny typ dzieła sztuki (użytkowej), nasuwają się pytania dotyczące rangi artystycznej (kompozycyjnej) wynikającej wprost z cech użytkowości ogrodu. Przypomnijmy, że atrybu-

¹ Współautorski tekst artykułu w 65% opracowany został przez Annę Miłkowską, a w 35% przez Katarzynę Łakomy.

² M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1997/1998, s. 269.

³ J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Kraków 1997, s. 141.

⁴ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przetł. K. Kumaniecki, Warszawa 2004, s. 32.

⁵ M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 286.

⁶ J.K. Lenartowicz, *op. cit.*, s. 139.

tem dzieła sztuki jest przede wszystkim piękno (harmonia⁷), które oczywiście nie pozostaje w sprzeczności z użytkowością. Ta jednakże nie jest dla dzieła konieczna. Waler estetyczny nade wszystko pojawia się w ogrodach ozdobnych, tworzonych z myślą o podziwianiu jego ciekawych kompozycji roślinnych czy detali architektonicznych. Jednak, przykładowo ogród warzywny lub sad, stanowiące w renesansie włoskim integralną całość z ozdobnym⁸, także fragmenty ogrodów „kuchennych” w okresie baroku⁹, bezdyskusyjnie mieszczą się w kategorii dzieła sztuki ogrodowej (il. 1). W tym przypadku „użytkowość ogrodu” nie deprecjonuje, a wręcz podnosi wartość estetyczną obszaru i wnętrza ogrodowych o charakterze zieleni komponowanej.

Odwołując się do kategorii estetycznej, jaką jest odpowiedniość, czyli piękno nieoparte na proporcji, ale na zgodności przedmiotu z jego celem i naturą, również założyć można, iż jest ona w pełni zgodna z każdą z cech ogrodu, odpowiadającą pewnym założeniom kompozycyjnym, estetycznym czy funkcjonalnym. Według Władysława Tatarkiewicza istnieją także teorie, które rozróżniają piękno formy od piękna celowości (użyteczności) lub też klasyfikujące celowość jako odmianę piękna¹⁰.

Kolejnym ważnym aspektem jest, związana z charakterem ogrodu, zmienność w czasie i wymóg jego ciągłej pielęgnacji. Ogród, zarówno o charakterze ozdobnych kwater kwiatowych, jak też uprawnych, nie będzie pełnił żadnej ze swoich funkcji, gdy zabraknie nad nim opieki. Oczywiście jest zatem, że dzieło sztuki ogrodowej wymaga ciągłych nakładów pracy i gdyby nie jego faktyczne bieżące użytkowanie po prostu przestałoby istnieć¹¹.

Il. 1. Niemcy, Düsseldorf, ogród kuchenny w parku pałacu Benrath (foto K. Łakomy, 2007)

Ill. 1. Germany, Düsseldorf, kitchen garden in Benrath palace garden (photo by K. Łakomy, 2007)

⁷ Wedle renesansowych koncepcji L.B. Albertiego (*De Re Aedificatoria*, 1485), nawiązujących do postaw starożytnej Grecji.

⁸ Wspomnijmy przykładowo wiele obiektów należących do słynnej grupy willi Medyceuszy, przedstawionych w XVI-wiecznej ikonografii G. Van Utensa.

⁹ Np. ogród kuchenny pałacu Benrath (Düsseldorf).

¹⁰ W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988, s. 186 n.

¹¹ Część „Definicje” oraz „Ogród jako dzieło sztuki” opracowała K. Łakomy.

4. SPOSOBY UŻYTKOWANIA OGRODU

Sięganie do historycznych obiektów ogrodowych wskazuje na różnorodność form ich użytkowania i przypisywanych im ich specyficznych funkcji, a występujących we wszystkich epokach i kręgach kulturowych. Ogólnie stwierdzić można, że sposoby użytkowania poszczególnych elementów, wnętrza i części oraz całości ogrodu, a także czerpanie nawet wymiernych korzyści, zależne były zawsze od konkretnych, zróżnicowanych potrzeb użytkownika. Najbardziej powszechne użytkowania, o charakterze raczej biernym, to: po prostu przebywanie w ogrodzie dla przyjemności i relaksu, spacerowanie, obserwacja elementów kompozycyjnych, wspólne rodzinne lub towarzyskie przebywanie w nim i rozmowa. Wśród form czynnych wymienić można: zabawy ruchowe, uprawianie sportów, a także prowadzenie upraw roślin przydatnych na co dzień, wykonywanie prac pielęgnacyjnych, niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania ogrodu, specjalne hodowle zwierząt. Ogrody służyły często także zaspokajaniu potrzeb wyższego rzędu, takich jak kontemplacja, nauka, modlitwa, obcowanie z przyrodą.

Ostatecznie zatem uprawnionym wydaje się stwierdzenie, iż każdy ogród, który ma spełnić jakąś funkcję (która dla każdego z odbiorców może być odmienna), można nazwać ogrodem użytkowym. Jeśli tak, to śledzenie występowania różnych szeregów typów ogrodów użytkowych, oprócz odnotowywania ich najbardziej typowych przykładów takich jak: sady, warzywniki, winnice, zielniki, chmielniki, pasieki, sadzawki rybne, przesuwac się będzie ku poszukiwaniu rozmaitych funkcji nadających się do dobrego realizowania w obszarach ogrodowych. Były to m.in. funkcje dydaktyczne, kultowe, modlitewne i pielgrzymkowe, rekreacyjne i sportowe, towarzyskie, prestiżowe. Pojawiało się również bardziej specjalistyczne przeznaczenie ogrodów, takie jak: wodne, skalne, wrzosowiskowe, różanki, dla niewidomych, które zaliczamy do grupy tzw. ogrodów rodzajowych.

5. UŻYTKOWANIE OGRODU W SZKICOWYM PRZEGLĄDZIE HISTORYCZNYM

Już w najstarszym ogrodzie, za jaki uznawany jest raj biblijny, jego użytkowanie było całkowicie oczywiste i wiodące. To w rajskim ogrodzie Edenu Adam i Ewa mieszkali, pozyskiwali pożywienie i wypoczywali. Kultura starożytnej Mezopotamii, blisko związana z domniemywaną lokalizacją raju biblijnego, przyniosła znaczący rozwój sztuki ogrodowej. W intensywnie rozwijającej się grupie ogrodów rezydencjonalnych (królewskich), w bezpośrednim sąsiedztwie pałaców urządzano sady dostarczające owoców do codziennego użytku, a w samym ogrodzie ozdobnym odbywały się ceremonie dworskie. Rozwijano specjalne plantacje przydatnych roślin, w tym bawełny i migdałowców. Powstawały gaje bambusowe, cedrowe, cyprysowe. Szczególne miejsce zajęły rozległe tereny parkowe (leśne) z żyjącymi w nich dzikimi zwierzętami, na które chętnie polowali przedstawiciele dworu królewskiego, w sztuce ogrodowej nazwane „zwierzęciami”.

Archeologiczne relikty ikonograficzne, głównie w postaci grobowych fresków naciennych, dostarczają wielu świadectw intensywnego wprowadzania winnic do poszczególnych ogrodów kultury starożytnego Egiptu. Fascynującym zjawiskiem pozostają centralnie sytuowane w kompozycji ogrodowej, zgeometryzowane, zwykle prostokątne sadzawki, wypełnione roślinami wodnymi, rybami, a także stanowiące miejsce przebywania ptactwa wodnego. Pełniły one rolę ozdobną, ale zapewne także i uтилитarną, przynajmniej w pomocniczym zakresie. Pojawiały się również warzywniki i plantacje papirosów. Freski grobowe pozwalają również sądzić, że kompozycje ogrodowe stanowiły scenografię ceremonii pogrzebowych. Wiadomo też, że już w Egipcie zakładano starannie urządzane „szkółki” materiału roślinnego przygotowywanego na sprzedaż.

W starożytnej Grecji, zgodnie z uwarunkowaniami kulturowymi, intensywnie rozwijała się grupa ogrodów dydaktycznych i sportowych, w tym tzw. ogrodów filozofów, zarządzanych przy akademiach (np. ogrody Akademii Płańskiej) i gimnazjonach, często z mocno rozbudowanym programem użytkowym. Były to miejsca zacienione, w pobliżu obiektów architektonicznych, przeznaczone do prowadzenia dysput naukowych, z alejami spacerowymi, gajami palmowymi, winnicami. W układ ogrodu wplatanio urządzenia sportowe z placami do ćwiczeń gimnastycznych, boiskami, basenami. Nurt dydaktyczny realizowany był również przez ogrody botaniczne związane z naukowym rozwojem wiedzy o roślinach. W strukturze zabudowy miast greckich znaczące miejsce zajmowała zieleń komponowana, powszechnie dostępna w postaci parków miejskich (Epikur). Chętnie stosowano też szpalerowe zadrzewienia ciągów spacerowych i placów miejskich (agory). Wiele domów posiadało wewnętrzne prywatne ogródki, przeznaczone do codziennego użytkowania rodzinnego, zwane perystylami.

Uwarunkowania polityczne starożytnej Grecji, zwłaszcza w okresie Aleksandra Macedońskiego, umożliwiły w pewnym zakresie wymianę doświadczeń z kulturami Dalekiego Wschodu (Chiny, Japonia, Indie). Tam od czasów starożytnych istotną rolę kompozycyjną odgrywały elementy wodne, w tym tafla jezior umożliwiających żeglowne użytkowanie dzieł ogrodowych (parkowych). Wśród starannie dobieranych roślin znaczące miejsce zajmowały praktycznie wykorzystywane zioła lecznicze i aromatyczne. Symbolem kultur dalekowschodnich pozostają jednak uprawy herbaty, na dwór chiński wprowadzone już w I w. Przejęte przez Japonię, doprowadziły do zakładania wyrafinowanych form ogrodowych (głównie w XVII w.) do ceremonii picia herbaty. W kulturze Indii na wyjątkowe podkreślenie zasługują ogrody związane z kultem zmarłych, kształtowane w postaci układów kwaterowych zespolonych z bryłą okazałego obiektu architektonicznego typu mauzoleum (np. kompleks Tadž Mahal w Agrze czy mauzoleum Humajuna w Delhi).

Wśród ogrodów rzymskich znaczące miejsce zajęły obiekty z mocno rozbudowanymi funkcjami użytkowymi. Były to znane już powszechnie z kultur wcześniejszych winnice, sady, warzywniki, a także zwierzyńce ogrodowe. W Rzymie i innych regionach imperium rozwijały się specyficzne formy miejskich ogrodów, zapowiadających koncepcje późniejszych ogrodów uzdrowiskowych, a związanych z architektonicznymi kompleksami term, przeznaczone do czynnego relaksu i ćwiczeń ruchowych. Popularnością cieszyły się wyrafinowane urządzenia teatralne zwane „naumachia”, służące do urządzania na taflach wodnych stawów i kanałów inscenizacji historycznych bitew morskich. Istotną grupę kompozycji o charakterze użytkowym stanowiły obiekty rezydencjonalne (willowe), zespolane z rozległymi terenami pól uprawnych (gospodarstw rolnych typu willi produkcyjnych i „latyfundium”). Wybitną pozycję dla dalszego rozwoju europejskiej sztuki ogrodowej zyskały perystyle rzymskie, tj. wewnętrzne, niezadaszone mieszkalne przestrzenie ogrodowe, ujęte w szczelne ramy architektoniczne (il. 2).

Z punktu widzenia sztuki ogrodowej średniowiecze europejskie zdominowane było przez ogrody klasztorne w ramach rozwijającego się konsekwentnie od IV w. monastycyzmu chrześcijańskiego, w tym pustelniczego modelu życia zakonnego. Przy architektonicznych kompleksach klasztornych zarządzano skromne, zazwyczaj kwaterowe ogrody, w których pojawiały się sady („pomaria”, „viridaria”, il. 3), winnice, warzywniki, ogrody do ziół leczniczych i aromatycznych, a także cmentarzyki, a w polskich realiach również pasieki czy chmielniki. Zgromadzenia zakonne benedyktyńskie, a od XI w. cysterskie, rozbudowywały obszary ogrodowe o pola uprawne. Tradycje klasztornych produkcyjnych krajobrazów komponowanych utrzymywały się i rozwijały intensywnie także w epoce baroku, klasycyzmu aż do końca XIX w. (il. 4).

II. 2. Perystyl rzymski w Herkulanum, strefa archeologiczna (foto A. Mitkowska, 2009)
III. 2. Roman peristyle in Herkulanum, archeological area (photo by A. Mitkowska, 2009)

II. 3. Wirydarz w klasztorze Batalha, Portugalia (foto K. Łakomy, 2008)
III. 3. Virydarium garden in Batalha cloister, Portugaly (photo by K. Łakomy, 2008)

II. 4. Kraków, ogród klasztoru augustianów z widokiem na Skatkę (foto K. Łakomy, 2007)

III. 4. Cracow, Augustinian cloister garden with the view on „the Rock” (photo by K. Łakomy, 2007)

Klasztorne gospodarstwa rolne wyposażano w liczne specjalistyczne urządzenia wodne, w tym stawy rybne i młynówki. W skład tych kompleksów produkcyjnych wchodziły również zwierzyńce, związane jednocześnie z rycerskim modelem życia. W zamkowych rezydencjach kształtowano ogrody, w których części użytkowe współistniały z wnętrzami ogrodowymi przeznaczonymi do kameralnego, rodzinnego wypoczynku, a także kontemplacji. Stopniowo ogrody te stawały się miejscem zabaw i spotkań towarzyskich, niejednokrotnie wychodząc poza obręb fortyfikacji zamkowych (lub miejskich) w postaci rozległych łąk („prato”).

W niektórych regionach Europy, zwłaszcza na Sycylii i w innych południowych regionach Półwyspu Apenińskiego oraz w Hiszpanii, chętnie przyswajano tendencje ogrodowe arabsko-islamskiej kultury. To z tych wzorców czerpano specjalistyczne metody uprawy ziół leczniczych i aromatycznych, upraw bawełny, bananów, daktylowców, a także sposoby zakładania ogrodów wodnych, zwierzyńców ogrodowych i ogrodów „archeologicznych”, wyprzedzających włoskie koncepcje renesansowe w tym zakresie.

W renesansie włoskim (i europejskim) wiodącą rolę zyskały ogrody rezydencjonalne, głównie w kategorii „villa suburbana”. Ogrody te w oczywisty sposób, stanowiąc miejsce przyjemności i ucieczki od uciążliwości życia miejskiego jednocześnie, w celu zapewnienia podstaw ekonomicznych obiektu wiązane były z gospodarstwem rolnym, a zatem z rozłogami pól uprawnych, wiązanych w całość krajobrazową z kompleksem willowo-ogrodowym. Zgodnie z tradycjami epok poprzednich (starożytność, średniowiecze) w sąsiedztwie rezydencji urządzano sady, warzywniki, a w częściach dalszych winnice i stawy hodowlane. Na pierwszy plan wysuwały się funkcje reprezentacyjne i towarzyskie, w tym rozrywkowe, a nawet (w ograniczonym jeszcze zakresie) sportowe. Do ich realizacji zakładano: „prato” (jako zaczątek salonu ogrodowego), teatry ogrodowe, w tym także „naumachie”, strefy sportów (np. do strzelania z łuku),

boskiety i tunele ogrodowe do przechadzek w miejscach zacienionych, a także zwierzyńce. Równie ważne było kameralne, prywatne użytkowanie ogrodu, odbywające się w specjalnym obszarze izolowanego „giardino segreto”. To wnętrze ogrodowe sprzyjało także zajęciom intelektualnym, nauce, poezji i kontemplacji. Te uzyskiwały najbardziej nastrojowe scenerie w ogrodach „archeologicznych” (i lapidariach) oraz w obszarach tajemnego „sacrum” i w kaplicach ogrodowych. Wśród kompozycji wplątanych w strukturę miejskiej zabudowy wybitną rangę zyskały, rozpowszechniające się w renesansie, ogrody botaniczne¹².

Wśród specyficznych form użytkowania ogrodów manierystycznych warto zatrzymać się na budowaniu kompozycji rezydencjonalnych, pomyślanych jako symboliczne (zgodne z podstawowymi założeniami manieryzmu) odniesienia do tradycji miejsca („genius loci”). Ogrody takie miały w pierwszym rzędzie stanowić scenierię dla pogłębianych refleksji intelektualnych, umożliwiania „wędrówki” od świata przyrody do świata sztuki (Vignola). Jednocześnie, w nawiązaniu do tradycji renesansowych, wplątane były w szerszy kontekst krajobrazowy pól uprawnych z winnicami, sadami, warzywniakami, zielnikami (w Polsce chłodnikami i pasiekami) oraz z systemami traktów (alei) komunikacyjnych łączących obszary majątku ziemskiego. Odrębną grupę, intensywnie rozwijającą się już od końca XV w., stanowiły krajobrazowe sanktuaria kalwaryjskie, przeznaczone do kultu religijnego, pielgrzymowania, modlitwy i kontemplacji.

Epoka baroku w sztuce ogrodowej zaznaczyła się zakładaniem wielkoprzestrzennych ogrodów rezydencjonalnych, królewskich i magnackich (il. 5). W tych na plan pierwszy wysuwały się funkcje reprezentacyjne, prestiżowe i towarzyskie, z całym asortymentem wyrafinowanych rozrywek ogrodowych, a także kształtowanych do ich realizowania specjalnych elementów i form kompozycyjnych, takich jak: salony ogrodowe, teatry zielone, „naumachie”, menażerie, zwierzyńce, cieplarnie (oranżerie i inne), labirynty, belwedery (często splecione z labiryntami i teatrami). Ogrody zyskiwały rangę elementu kształtującego fragmenty układów urbanistycznych, powstawały ciągi komunikacyjne (aleje miejskie, promenady). Równoległe z rozwojem modelu życia dworskiego rysowały się intensywnie postawy kontemplacyjne, refleksji religijnych i wprost monastycyzmu katolickiego. W ogrodach klasztornych utrzymywano ich funkcje użytkowe, z zielnikami, warzywniakami, sadami, winnicami, szkótkami roślin, a także kształtowano wielkoprzestrzenne gospodarstwa rolne z polami uprawnymi, traktami komunikacyjnymi, młynówkami, stawami rybnymi (cystersi, benedyktyni). Do połowy XVIII w. trwał również mocno nasilający się ruch zakładania pielgrzymkowych kompleksów kalwaryjskich.

W ramach ogrodowego stylu angielskiego (2 połowa XVIII w., XIX w.) znaczenie fundamentalne zyskały ogrody rezydencjonalne, stanowiące centrum gospodarstwa rolnego. W istocie zatem powstawały obszary użytkowego (rolniczego) krajobrazu komponowanego (ferm) z polami uprawnymi, łąkami, pastwiskami, winnicami, kompleksami leśnymi, systemami stawów hodowlanych, zadrzewieniami śródpolnymi, traktami komunikacyjnymi, różnicowanymi w swych kategoriach funkcjonalnych. W ogrodach (parkach) ozdobnych powstawały teatry, miejsca kontemplacji, obszary i urządzenia sportowe, zespalane z treściami dydaktycznymi, w tym patriotycznymi (z przywoływaniem okresów świetności poszczególnych krajów), i odniesieniami do starożytnych podstaw kultury europejskiej.

W 2 połowie XIX w., w ramach trwania stylu angielskiego, intensywniej rozwijały się tereny ogrodowe urządzone w strukturze miejskiej. Powstawały zatem liczne parki miejskie o charakterze rekreacyjnym i sportowym, w które wplątano wątki dydaktyczno-patriotyczne (il. 6). Zakładano układy zieleni miejskiej, podnoszące jakość

¹² Przegląd historyczny charakterystycznych zjawisk ogrodowych od starożytności do renesansu oparto na ustaleniach publikowanych [w:] A. Mitkowska, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. I. Od starożytności do renesansu*, Kraków 2012, *passim*.

II. 5. Francja, Villandry, ogród warzywny (foto K. Hodor, 2009)

III. 5. France, Villandry, vegetable garden (photo by K. Hodor, 2009)

II. 6. Kraków, część centralna Parku Jordana (foto K. Łakomy, 2011)

III. 6. Cracow, central part of Jordana Park (photo by K. Łakomy, 2011)

życia, trakty komunikacyjne z nasadzeniami szpalerowymi lub alejowymi i promenady spacerowe. Kontynuowano naukowe zainteresowania materiałem roślinnym, przejawiające się rozwojem już istniejących i powstawaniem nowych ogrodów botanicznych i arboretów. Kontynuowano rozbudowę miejscowości uzdrowiskowych z systemami parków zdrojowych¹³.

6. PROBLEMATYKA UŻYTKOWANIA OGRODU W INTERPRETACJACH STUDIALNYCH

W Polsce w ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci, przede wszystkim w okresie obejmującym 2 połowę XX w., studia nad ogrodami historycznymi stale się rozwijają, osiągając poziom wysoce wyspecjalizowany¹⁴. W kontynuacji postaw badawczych, ukształtowanych przez G. Ciotka, L. Majdeckiego, J. Bogdanowskiego, w analizach wartości kulturowego dziedzictwa ogrodowego na pierwszy plan wysuwa się ocena (wartościowanie¹⁵) efektów kompozycyjnych uzyskiwanych w przeszłości w poszczególnych dziełach ogrodowych. Jako oczywiste pozostaje zatem, sięgające czasów rzymskich, zdefiniowanie ogrodu jako dzieła sztuki, ukształtowanego w znacznym stopniu z żywego materiału roślinnego w celu uzyskiwania piękna formalnego. W tej kategorii twórczości człowieka na pierwszy plan wysuwane są zatem walory ozdobności.

Tymczasem bliższe pochylenie się nad układem kompozycyjnym ogrodu często przesunęło punkt ciężkości rozważań ku uchwyceniu charakterystycznych wykonywanych w nim czynności, tj. ku przeznaczonym im specyficznym funkcjom. To one, wraz z przyjętą warstwą treściową i symboliką, określają ostatecznie najlepsze dla obiektu kształty kompozycyjne i właściwe motywy ozdobności. Warto w tym miejscu przywołać *casus* przygotowywania naukowego uzasadnienia dla występowania wybitnych uniwersalnych wartości w krajobrazowym zespole parku pielgrzymkowego (kalwaryjskiego) w podkrakowskiej Kalwarii Zebrzydowskiej¹⁶. Zgodnie z początkowymi zaleceniami Generalnego Konserwatora Zabytków, opartymi na instrukcjach UNESCO/ICOMOS, w opracowaniu należało się miąć jedynie rozważania i argumenty dotyczące warstwy kompozycyjnej obiektu. W miarę ich szczegółowego przygotowywania jako wiodące pojawiały się wątki ideowe, treściowe, symboliczne, a nade wszystko sposoby kultowego i pielgrzymkowego użytkowania – jako tworzące mechanizmy do przyjmowania konkretnych terenowych (krajobrazowych) finezyjnych rozwiązań formalnych, stanowiących o perfekcyjnym pięknie obiektu. Ostatecznie w krótkim uzasadnieniu decyzji¹⁷ o wpisie Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO znalazły się mocno akcentowane wątki treściowo-symboliczne, fundamentalne dla ukształtowania kompozycji ogrodowej użytkowanej w celach religijnych.

¹³ Przegląd historyczny charakterystycznych zjawisk ogrodowych od manieryzmu do końca XIX w. oparto na ustaleniach publikowanych [w:] A. Miłkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. II. Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Kraków 2012 (w druku), *passim*.

¹⁴ Wśród wielu współczesnych specjalistów, badaczy sztuki ogrodowej, wymieńmy przykładowo takie nazwiska jak: M. Szafrńska, Z. Myczkowski, A. Miłkowska, J. Rylke, M. Siewniak, M. Jagielto, W. Brzezowski, A. Zachariasz, A. Majdecka-Strzeżek, K. Hodor, K. Łakomy, M. Rzeszotarska-Patka.

¹⁵ A. Miłkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szymgina, Lublin 2012, s. 121-134.

¹⁶ A. Miłkowska z zespołem, *Dokumentacja wniosku RP o wpis zespołu krajobrazowego Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Kraków–Warszawa 1998, *passim*.

¹⁷ Uzasadnienie to brzmi: „Kalwaria Zebrzydowska stanowi wyjątkowy pomnik kultury, w którym krajobraz kulturowy postużył jako rama symbolicznego przedstawienia Pasji Chrystusa w formie kaplic i alei. Jest to więc krajobraz kulturowy o wielkim pięknie i wielkiej wartości duchowej, w którym elementy natury i stworzone przez człowieka łączą się harmonijnie. Kontreformaacja w końcu XVI wieku prowadziła do powielania kalwarii w Europie. Kalwaria Zebrzydowska jest wyjątkowym przykładem tego krajobrazu w wielkiej skali, który integruje piękno naturalne, cele duchowe i koncepcje ideału parku barokowego (manierystycznego)”.

7. PODSUMOWANIE

W konkluzji stwierdzić można, iż ogród użytkowy to taki, który jest po prostu przez kogoś użytkowany. Korzystaniem z walorów zieleni komponowanej może być zarówno jego pielęgnacja, jak i podziwianie efektów formalnych czy pracy ogrodnika, a także wypoczynek bierny. A więc każdy ogród, który ma spełnić jakąś funkcję, która dla różnego odbiorcy może być odmienna, jest ogrodem użytkowym. Tradycyjnie, zgodnie z nomenklaturą naukową, za ogród użytkowy uznawany jest obiekt przynoszący wymierne korzyści (owoce, warzywa, zioła) i zaspokajający podstawowe potrzeby człowieka (w tym potrzebę dostarczania pożywienia)¹⁸. I choć definicja taka jest słuszna i uzasadniona, to należy podkreślić, iż u podstaw budowania piękna dzieła ogrodowego (jego wartości artystycznej) znajduje się wręcz przyjęcie konkretnych form jego użytkowania i jego specyficznych funkcji¹⁹. Mówiąc inaczej, fundamentalna wydaje się ranga walorów użytkowych do pełnej artystycznej interpretacji dzieł ogrodowych. W rozpowszechnionym dotychczas definiowaniu ogrodu jako kompozycji pięknej, służącej przyjemności, walory te pozostawały w opozycji do użytkowości. Warto w tym miejscu przytoczyć poglądy działającego w Anglii kanadyjskiego modernistycznego architekta i urbanisty, Christophera Tunnarda. W swoim dziele *Garden in the Modern Landscape* (1938) akcentował funkcjonalność i użytkową rolę jako naczelną, nadrzędną cel istnienia ogrodu, protestując jednocześnie przeciw „archaicznym” tendencjom romantycznym i sentymentalnym²⁰.

Ostatecznie zatem podkreślić należy, że użytkowanie ogrodu stanowi jego nieodłączny składnik, decydujący często o przyjmowanych rozwiązaniach formalnych. Walory kompozycyjne poszczególnych dzieł ogrodowych należy więc badać nie tylko w kontekście zjawisk artystycznych i tendencji stylowych epoki oraz regionu, ale zawsze też przez pryzmat nadanych im specyficznych funkcji i sposobów użytkowania.

LITERATURA

- ALBERTI L.B., *Ksiąg dziesięć o sztuce budowania*, tłum. I. Biegańska, Warszawa 1960.
- HOBHOUSE P., *Historia ogrodów*, Warszawa 2005.
- LENARTOWICZ J.K., *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Kraków 1997.
- MITKOWSKA A., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. I. Od starożytności do renesansu*, Kraków 2012.
- MITKOWSKA A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012, 121-134.
- MITKOWSKA A. z zespołem, *Dokumentacja wniosku RP o wpis zespołu krajobrazowego Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Kraków-Warszawa 1998.
- MITKOWSKA A., ŁAKOMY K., HODOR K., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. II. Od manierizmu do końca XIX wieku*, Kraków 2012 (w druku).
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurusz Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1997/1998.
- TATARKIEWICZ W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988.

¹⁸ Por. tekst podpunktu „Definicje”.

¹⁹ Por. tekst podpunktu „Problematyka użytkowania ogrodu w interpretacjach studialnych”.

²⁰ P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, Warszawa 2005, s. 415.

- WILCZKIEWICZ M., *Kierunki rozwoju architektury krajobrazu w Stanach Zjednoczonych*, Kraków 2012 (w druku).
- WITRUWIUSZ, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 2004.